

REVOLUČNÍ MARXISTA EGON BONDY A NÁZOROVÉ SDRUŽENÍ LEVICE

Jan Mervart

Byl-li kapitalismus očištěm
je sovětský socialismus peklem
V posledním stadiu třídních vztahů
obnažuje se zúplna jejich kostra
stupidního násilí právo silnějšího
Fatamorgana beztřídní společnosti
zrcadlí se nám na dosah ruky
ale nikdo z nás neví jak bezedná je
smrtící poušť
jež nás od ní dělí¹

Dosavadní česká historiografie 20. století včetně historiografie státně socialistické diktatury se intelektuálskému typu reprezentovanému Egonem Bondym doposud věnovala spíše sporadicky.² V souvislosti s marxistickým myšlením a levicovou teorií se na úrovni dějin politického myšlení a intelektuálních dějin badatelé zaměřovali především na postavy, myšlenky či myšlenkové útvary tak či onak spoje-

¹ Bondy, E., Rilke in Bildern (únor 1961 - nedokončeno), in: *týž, Básnické spisy I. 1947-1963*, ed. M. Machovec, Argo, Praha 2014, s. 791-792.

² Vedle odborných recenzentů za kritické čtení tohoto textu děkuji Jiřímu Růžičkovi, Petru Kuželovi, Vítu Bartošovi a Jaroslavu Pažoutovi.

né s komunistickým („stranická inteligence“), výjimečně také s anarchistickým hnutím.³ S výjimkou shrnující knížky Pavla Pečínky *Pod rudou vlajkou proti KSČ* a soudobého výzkumu tzv. postkomunistické levice⁴ jsou postavy stojící mimo hlavní proud sice zaznamenávány, avšak výraznější pozornost je jejich myšlenkovému světu věnována v relativně omezené míře.⁵ Pokud vůbec, potom jsou většinou tito aktéři zasazováni do velkého narativu cesty ke svobodě v podobě subverze státního socialismu. Skutečnost, že jejich postoje, teoretická východiska i cíle byly na hony vzdáleny představám o liberálnědemokratické společnosti založené na kapitalistickém způsobu výroby, je

³ Hudek, A., *Najpoliticejšia veda: slovenská historiografia v rokoch 1948–1968*, Historický ústav SAV, Bratislava 2008; Kopeček, M., *Hledání ztraceného smyslu revoluce: zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*, Argo, Praha 2009; Mervart, J., *Naděje a iluze: čeští a slovenští spisovatelé v reformním hnutí šedesátých let*, Host, Brno 2010; Sommer, V., *Angažované dějepiscevtví: stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*, Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2011; Tomek, V., Slačálek, O., *Anarchismus. Svoboda proti moci*, Vyšehrad, Praha 2006.

⁴ Viz například Andělová, K., Slačálek, O., Tschechiens „neue Linke“: Strömungen, Menschen, Ideen, *Osteuropa* 63, 2013, 5–6, s. 341–354; Holubec, S., Ivan Sviták v letech 1990–1994. K dějinám polistopadové levice, *Časopis Národního muzea. Řada historická* 170, 2001, 1–2, s. 89–113; Kopeček, M., Wciślik, P., Introduction: Towards an Intellectual History of Post-Socialism, in: tíž, *Thinking Through Transition: Liberal Democracy, Authoritarian Pasts, and Intellectual History in East Central Europe after 1989*, Central European University Press, Budapest 2015, s. 1–35.

⁵ Jaroslav Pažout provedl ovšem velmi cenné historické sondy na úrovni dějin hnutí – viz Pažout, J., *Hnutí revoluční mládeže 1968–1970: edice dokumentů*, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 2004; týž, *Mocným navzdory. Studentské hnutí v šedesátých letech 20. století*, Prostor, Praha 2008 (dále jen *Mocným navzdory*); jistou výjimku z pravidla představuje pokus Jany Papežové o intelektuální portrét Závaše Kalandry – viz Papežová, J., *Plout proti proudu....: publicistika Závaše Kalandry*, Pavel Mervart, Červený Kostelec 2012. Intelektuálním dějinám středoevropské opozice se věnuje v poslední době také Michal Kopeček, který radikálně levicové projekty zahrnuje do svého výzkumu. Za pozornost stojí též příspěvek D. Dalberga ke koncepci samosprávné společnosti Petra Uhla – viz Dalberg, D. M., From Class-Society to a Democracy in Permanence. Petr Uhl's „Program of Social Self-Management“, *Studia Politica Slovaca* 9, 2016, 2, s. 5–23.

rozpuštěna ve výsledném efektu zániku státního socialismu. Tím je tato neliberální intelektuální spekulace a mnohdy i politická praxe legitimizována, přičemž jejich obsahy jsou přehlíženy.⁶

U lidí sympatizujících s radikální levicí (Egon Bondy, Petr Uhl, Jaroslav Suk) nebo u radikálních demokratů komunistického reformismu (historici Jan Tesař, Karel Bartošek, filosofové Robert Kalivoda či Karel Kosík) kritika dobové státně socialistické společnosti, oficiálního projektu komunistického reformismu či mnohých tendencí v opozičním hnutí sedmdesátých a osmdesátých let přitom vycházela z výhradně levicových pozic. Tito intelektuálové často sami sebe považovali za autentické marxisty. Paradox spočívající ve skutečnosti, že státně socialistický režim je demaskován nástroji ideologie, jejímž prostřednictvím ospravedlňuje svoji existenci, nelze přitom odbýt jako nějakou exotickou podivnost. Tento jev si naopak dle našeho soudu zaslouhuje seriózní analýzu.

Navzdory knize *Neuspořádaná samomluva* a souboru esejů *O globalizaci* byl Egon Bondy donedávna znám spíše jako básník a autor rozsáhlých filosofických esejů⁷ než jako politický myslitel. Skutečnost, že se celý život vztahoval k marxismu, byla současně mnohdy vnímána jako součást jeho básnické stylizace. Mnohé příspěvky obsažené v této knize nebo editorský počín v podobě vydání spisu *Pracovní analýza* z konce šedesátých let nicméně naznačují,⁸ že Bondy,

⁶ Nikolay Karkov v této souvislosti hovoří o „dvojím vymazání“, poprvé v rámci státního socialismu a podruhé v rámci postkomunistického konsenzu – viz Karkov, N., *Against the Double Erasure: Georgi Markov's Contribution to the Communist Hypothesis*, *Slavic Review* 77, 2018, 1, s. 151–173.

⁷ Bez nároku na úplnost viz například Machovec, M., *Pokus o náčrt geneze a vývoje básnického díla Egona Bondyho*, *Vokno*, 1990, 21, s. 52–64; Zand, G., *Totální realismus a trapná poezie: česká neoficiální literatura 1948–1953*, přel. Z. Adamová, Host, Brno 2002; Kužel, P., *Teismus v rámci nesubstanční ontologie Egona Bondyho*, in: Landa, I., Mervart, J. a kol., *Proměny marxisticko-křesťanského dialogu v Československu*, Filosofie, Praha 2017, s. 203–229. Též příspěvky V. Bartoše a P. Kužela v této knize s. 99–117 a 27–54.

⁸ Dalberg, D. M., *Der manipulatorische Etatismus. Egon Bondys Gesellschaftsanalyse in den 1970er und 1980er Jahren*, *Forum für osteuropäische Ideen- und Zeit-*

a nejen on, začíná být brán jako politický myslitel vážně. Tato studie na zmíněnou tendenci navazuje a chce Egona Bondyho v první instanci představit jako intelektuála, jenž východisko z civilizační krize ztělesněně státním socialismem i reálným kapitalismem nacházel v revolučním marxismu. V druhém sledu tento text usiluje o přiblížení Bondyho radikálně levicových aktivit spojených s fenoménem, v Československu poněkud ojedinělým, Názorového sdružení levice sklonku šedesátých let. V obou případech se analýza zaměřuje nejenom na to, co a jak je kritizováno, ale též na to, co je projekto-

Názorové sdružení levice

Uskupení stejného názvu působilo od června do srpna 1968. Jednalo se o klub sdružující revoluční marxistickou i nemarxistickou levič,⁹ jemuž podle výzvy k ustavení zpracované Bondym šlo o dosažení „skutečné socialistické demokracie“ prostě tzv. degenerovaného formalismu, oportunistu a kompromisnictví. Jeho zaměření vedle dění v Československu cílilo na třídní boj a revoluční úsilí v Asii, Latinské Americe, Africe i v kapitalistických zemích západní Evropy.¹⁰ Orientací na třetí svět mělo sdružení blízko ke spolku filosofické fakulty Societas Cosmopolitica, politickým radikalismem zase k nepočtené-

geschichte 20, 2016, 1, s. 57–86; viz též příspěvek D. M. Dalberga v této knize s. 333 až 358; Kužel, P., Politické myšlení Egona Bondyho, in: Bondy, E., *Pracovní analýza a jiné texty*, ed. P. Kužel, Filosofia, Praha 2017, s. 13–59.

⁹ Podle dostupných informací nebylo sdružení registrováno pod Ministerstvem vnitra. Perex ke *Stanovisku* z 2. 7. 1968 uvádí, že příznivci Názorového sdružení levice označovali sami sebe (podobně jako KAN) za klub a čekali na přijetí spolkového zákona, který by jim umožnil registraci.

¹⁰ Prohlášení a výzva (podepsáno zakládajícím kolektivem: PhDr. Zbyněk Fišer, CSc., Tomáš Sigmund, Jan Smíšek, Otakar Hromádka, Pavel Filipi, PhDr. Jiří Kořínek, Marta Pešková, akad. sochař Rudolf Svoboda, Eva Štolbová, Jan Zelenka, Jaroslav Čihák), *Rudé právo* z 11. 5. 1968, s. 2.

mu, zato ale značně aktivnímu segmentu českého studentského hnutí hlásícího se k západní nové levici.¹¹

Egon Bondy spolu se svou partnerkou Julií Novákovou patřil k hlavním iniciátorům zmíněného sdružení, kolem něhož se pohybovalo okolo padesáti až sto padesáti osob. Historik Jaroslav Pažout uvádí, že v jejich bytě se nejčastěji konaly také schůzky sdružení.¹² Bondyho radikálně levicové názory ovlivněné trockismem a maoismem se silným antibyrokratickým zaměřením, vtělené do výzvy k ustavení klubu, rezonovaly v generačně i profesně nehomogenním okruhu socialisticky smýšlejících osobností nejrůznějšího ražení: trockisticky orientovaný intelektuál napojený na francouzské prostředí Petr Uhl, bývalý interbrigadista španělské občanské války Otakar Hromádka, profesor Socialistické akademie Vladimír Říha, člen vysokoškolského výboru KSČ Jiří Kořínek, akademický sochař Rudolf Svoboda, evangelík pohybující se v prostředí marxisticko-křesťanského dialogu Pavel Filipi, studenti FF UK Tomáš Sigmund, Václav Trojan, radikální studentský aktivista Jiří Müller a další. Společným jmenovatelem tohoto konglomerátu lidí ovlivněných v různé míře trockismem, maoismem, anarchismem, západním studentským hnutím a kritickou teorií, ale i marxistů-leninistů stalinského ražení byl krajně rezervovaný vztah

¹¹ K obojímu kapitola Radikální studentská levice v Československu, Názorové sdružení levice, in: Pažout, J., *Mocným navzdory*, s. 213–219.

¹² Tamtéž, s. 218. Zdroje, z nichž autor čerpá, jsou především rukopisné poznámky Petra Uhla k vyšetřovacímu spisu případu Petr Uhl a spol., jež jsou uloženy v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v. v. i., stejně jako dva rozhovory s týmž. Petr Uhl v knižním rozhovoru se Zdenkem Pavelkou nadto uvádí, že NSL bylo ustaveno v pražském Planetáriu na počátku června 1968 a vedle bytu Bondyho (Fišera) a Novákové dále uvádí byt Vladimíra Říhy, v němž se scházel asi desetičlenný přípravný výbor (jádro klubu) sdružení a v němž také na počátku září 1968 došlo k dobrovolnému rozpuštění NSL (Uhl, P., *Dělal jsem, co jsem považoval za správné*, Torst, Praha 2013, s. 155–158). Na základě stejného zdroje byl v tomto textu upraven přibližný počet sympatizantů (Pažout, patrně na základě Uhlových zápisků uvádí sto až sto padesát, Uhl později v rozhovoru s Pavelkou padesát až sto; stejné číslo též v rozhovoru s Petrem Kuželem: Společenská samospráva je pro mne stále snem, jehož jsem se nevzdal, *Kontradikce* 1, 2016, 1, s. 167–183.

k oficiálnímu programu reforem pražského jara na jedné straně a reakce na tehdy vznikající uskupení nesocialistického rázu jako Klub angažovaných nestraníků na straně druhé.

Názorové sdružení levice se podobně jako další neregistrované, a tedy prakticky nelegální sdružení rozpustilo několik dní po invazi armád tzv. varšavské pětky. Jakkoliv Bondy usiloval o rozšíření sdružení do jiných měst, především na Ostravsko (podobně jako Ivan Sviták v případě KANu),¹³ jeho činnost zůstala omezena na Prahu. Vlastní činnost uskupení nelze vzhledem k jejímu jepičímu životu přeceňovat. Kromě zhruba čtyř uspořádaných schůzek plenárního charakteru s hlavní přednáškou Egona Bondyho a následnou diskusí, dvojího vydání oběžníku *Informační materiály* včetně cyklostylovaného „Stanoviska“ k současné situaci v Československu z 2. července 1968 není mnoho dalších zaznamenatelných aktivit.¹⁴

¹³ O této skutečnosti, kromě svědectví pamětníků (Pažout, J., *Mocným navzdory*, s. 219) svědčí skutečnost, že první část Bondyho textu „Dělnické samosprávy a revoluční strana“ byla uveřejněna v deníku severomoravské KV KSČ – viz Bondy, E., Rady pracujících a co k nim všechno patří, *Nová svoboda* 24, 1968, 141, 14. 6., s. 3. Přestože je text podepsán PhDr. Zdeněk [sic!] Fišer, CSc., VŠB, Ostrava, text je autentický a až na vypuštění drobných pasáží se překrývá s první částí textu „Dělnické samosprávy a revoluční strana“, kterou Bondy dokončil 30. května v Ostravě.

¹⁴ Jak se dozvídáme z ediční poznámky Jaroslava Pažouta k Memorandu Názorového sdružení levice, k jedné schůzi došlo 26. června, kdy bylo „Stanovisko“ přijato. Viz Pažout, J., Československé studentské hnutí a protestní hnutí v západní Evropě v roce 1968. Edice dokumentů, in: *Sborník archivních prací* 58, 2008, 1, s. 173–179; týká se dokumentu č. 4, Memorandum Názorového sdružení levice obsahující analýzu situace v Československu a stanovení podmínek pro rozvoj socialismu v této zemi. Ed. poznámka na s. 179 (dále jen *Edice dokumentů*). Publikováno také in: Bondy, E., *Pracovní analýza a jiné texty*, s. 384–393. Zde citováno dle původní Pažoutovy edice. Počet schůzí viz Uhl, P., *Dělal jsem, co jsem považoval za správné*, s. 155. Za činnost související s Názorovým sdružením levice lze považovat překlad *Otevřeného dopisu Polské sjednocené dělnické straně a členům celoškolské organizace Svazu socialistické mládeže Varšavské univerzity* Jacka Kurońe a Karola Modzelewského z roku 1964 vypracovaný Milošem Caldou a Petrem Uhlem (vydal Pražský studentský parlament v červnu 1968).

Revoluční program samosprávného socialismu

Informační materiály redigované Petrem Uhlem, které referovaly především o dění mimo Československo (překlad rozhovoru s Rudim Dutschkem, palestinsko-izraelský konflikt, národněosvobozenecský boj v Latinské Americe atd.)¹⁵ nás nesmí zmást rozsahem a krátkou existencí. Stejně tak by nás neměla odradit skutečnost, že zmíněné periodikum podobně jako kolportované „Stanovisko“ i činnost celého sdružení zapadly v tehdejší společenském kvasu, a až na sympatizanty Názorového sdružení levice zůstaly víceméně oslyšeny. Pro naše účely je rozhodující, že v *Informačních materiálech* byla otištěna rozsáhlá programatická stať „Dělnické samosprávy a revoluční strana“, jejímž autorem byl Egon Bondy.¹⁶ Ten také na popud ostatních přívrženců („soudruhů“) NSL vypracoval „Stanovisko“, které představovalo kritický rozbor aktuálního československého dění po lednu 1968.

Nejde ani tak o autorství, ale o skutečnost, že oba texty představují poměrně propracovanou a zároveň pozitivně zaměřenou kritiku státního socialismu a oficiálního reformě komunistického programu. Pozitivita, tedy konkretizace stavu, jaký má být, dokonce v případě textu „Dělnické samosprávy a revoluční strana“ výrazně převažuje nad kritikou, což je aspekt odlišující zmiňovanou stať od dvou vel-

¹⁵ Články informující o západním studentském hnutí bylo tehdy možno najít na stránkách jiných periodik, především časopisu *Student*. Antologii původních revolučních textů a statí tehdejších západních aktivistů připravili k vydání Miluše Kubíčková (pobývající na konci šedesátých let v USA, kde se věnovala sociologii současného studentstva) a Jiřina Šiklová zpracovávající podobné téma – viz Kubíčková, M., Šiklová, J. (eds.), *Studenti a ideologie na Západě (dokumenty)*, Horizont, Praha 1969; Šiklová, J., *Stoupenci proměn*, Kalich, Praha 2012.

¹⁶ *Libri prohibiti*, sbírka Československé studentské hnutí v šedesátých letech dvacátého století II. Bondy, E. (podepsáno Fišer, Z.) „Dělnické samosprávy a revoluční strana“, *Informační materiály I* (první a druhá část) s. 9–13; *Informační materiály II* (třetí–pátá část), s. 3–7. Každou část autor datoval zvlášť, lze tak relativně bezpečně ohraničit období, v němž text vznikl (30. 5., 2. 6., 5. 6., 16. 6. a 17. 6. 1968). Celý text je po náležitém edičním zpracování publikován in: Bondy, E., *Pracovní analýza a jiné texty*, s. 366–383. (Dále jen Dělnické samosprávy.)

kých Bondyho společenských analýz, *Pracovní analýzy* z roku 1969 a *Neuspořádané samomluvy* z roku 1984.¹⁷ Vzhledem k prolínání jednotlivých témat zde budou oba texty pojednány společně.¹⁸

Kritické důrazy „Stanoviska“ nezapřely vliv L. D. Trockého, Mao Ce-tunga, případně autorské dvojice Kuroń-Modzelewski. Ve snaze ukázat původní marxistický, a nikoliv odvozený či revizionistický, charakter předloženého hodnocení se však oba texty explicitně vztahovaly takřka výhradně k Marxovi a Leninovi; zejména v souvislosti s nutností *nepřetržitě revoluce*¹⁹ a v otázkách podoby revoluční strany. Vedle toho je zde zdůrazněna potřeba permanentního ideologického boje proti přežitkům buržoazního vědomí, což by napomohlo k odstranění *třídní povahy* (neantagonistických i možných antagonistických třídních rozporů)²⁰ socialistické společnosti a odstranilo ne-

¹⁷ Bondy, E., *Pracovní analýza a jiné texty*; týž, *Neuspořádaná samomluva*, ed. M. Hauser, L. Marek, Brno 2002. Na tomto místě je třeba uvést, že mnohé aspekty textu „Dělnické samosprávy a revoluční strana“ jsou dále rozvedeny v *Pracovní analýze* z roku 1969, kde jsou cíle a úspěch programu samosprávného socialismu podmínovány úspěchem jednotného evropského revolučního hnutí zasahujícího aktivně do světové revoluce – viz Bondy, E., *Pracovní analýza a jiné texty*, s. 232–348.

¹⁸ Výsledná podoba je podle perexu „Stanoviska“ výsledkem kolektivu NSL. Vzhledem k Bondyho práci na podkladu „Stanoviska“ a vzhledem k základní argumentaci textu není ovšem důvod, proč ho v této studii neanalyzovat. Citováno dle edice připravené Jaroslavem Pažoutem: Pažout, J., *Edice dokumentů*, s. 173–179 (celá edice s. 151–202).

¹⁹ Podobně jako v *Pracovní analýze*, kde je zdůrazněna potřeba revoluce jdoucí napříč několika generacemi za účelem vytvoření nového člověka, se ani v tomto případě neodkazuje na Trockého, nýbrž na Marxovu *Německou ideologii* – viz Kuželova poznámka, in: Bondy, E., *Pracovní analýza a jiné texty*, s. 105–106, pozn. č. 14.

²⁰ V tomto ohledu je výrazně čitelný vliv Mao Ce-tunga a jeho pojetí třídních rozporů za socialismu – viz Mao Ce-tung, O správném řešení rozporů uvnitř lidu, in: Kubíčková, M., Šiklová J. (eds.), *Studenti a ideologie na Západě (dokumenty)*, Horizont, Praha 1969, s. 79–117. Bondy tento aspekt vyložil v referátu o Mao Ce-tungovi: „Mao Ce-tung jenom podtrhuje a dále zdůvodňuje, proč i když na socialistické revoluci přestávají existovat podstatné třídní antagonismy ve společnosti, přesto se při zanedbání správné ideologické politiky mohou vyvinout znovu – nyní jako antagonistické rozpory mezi (jak se v Číně říká) lidmi u moci, kteří jdou kapitalistickou, resp. revizionistickou cestou, a vším ostatním lidem, přičemž pak vzniká

bezpečí vytvoření *manipulovaného a konzumentského typu člověka*.²¹ Socialismus je pod vlivem Mao Ce-tunga definován jako dvojaký stav, kdy sice vznikají nové zákonitosti vlastní už beztřídní společnosti, kdy ale stále přetrvávají mnohé prvky typické pro třídní společnost a kde hrozí stále nebezpečí obnovení třídních společenských vztahů.

Třídní charakter socialistické společnosti je nutně dán úrovní ekonomické základny (nedostatkové ekonomiky), která ještě počítá s produkcí založenou na vnučené dělbě práce a ekonomickém donucení pracujících. Práce, a nikoliv potřeba, jak tomu má být v kýženém stavu komunismu, také slouží za základní hledisko při přerozdělování výrobků. Tato tendence je dána především formalizovaným zespolečněním výrobních prostředků, jež nejsou ve skutečnosti kontrolovány lidem, ale stranickou byrokracií, ekonomicko-technokratickým managementem a špičkovou inteligencí (v souvislosti s érou Antonína Novotného se hovoří o zbytnělé státně-stranické byrokracii). Všechny tyto vrstvy zaujímají vzhledem k lidu pozici „manipulátora, monopolního zaměstnavatele a celospolečenského manažera“,²² čímž de facto zamezují odstranění třídních aspektů socialistické společnosti a namísto socialismu posilují vykořisťovatelskou povahu státu, respektive státně-stranických elit.

Proces nastartovaný v lednu 1968 sice v Československu obnovuje cestu k vytvoření záruk demokratického a humanistického socialismu vyvíjejícího se ke komunismu, nebezpečí je nicméně spatřováno v pouhém nahrazení staré státně-byrokratické vrstvy novou, ve vztahu k zájmům pracujících však podobně orientovanou společenskou

nebezpečí restaurace třídní formy společnosti.“ Viz Fišer, Z. [Egon Bondy], *Marxismus u Mao Ce-tunga, Zprávy Československé orientalistické společnosti při ČSAV 7, 1967, 2, s. 44; přetištěno in: Bondy, E., Pracovní analýza a jiné texty, s. 351–358, zde s. 355 (dále citováno z tohoto nového vydání).*

²¹ Pažout, J., *Edice dokumentů*, s. 174. Roku 1984 již Bondy vědomí člověka prvního světa (vyspělého kapitalismu) i světa druhého (reálného socialismu) definuje jako konzumentské, přičemž vládoucí třída má v obou světech krajně manipulační charakter (liší se pouze prostředky manipulace) – viz Bondy, E., *Neuspořádaná samomluva*; srov. též příspěvek Dirka Dalberga v této knize s. 333–358.

²² Pažout, J., *Edice dokumentů*, s. 174.

skupinou, složenou z pružnějších složek státně-stranické byrokracie, ekonomicko-technokratického managementu a špiček liberalistické protinovotnovské opozice stranické i nestraničné inteligence.²³ Toto nebezpečí je podtrženo skutečností, že reformy jsou namísto aktivizace „veškerého pracujícího lidu“ prováděny shora a že dělnické aktivity usilující o kontrolu demokratizačního procesu jsou umně potlačovány („zažehnávány“). Místo socialistické demokracie tak hrozí vytvoření demokracie náhražkové, liberalistické, založené na monopolním státním vlastnictví výrobních prostředků a politické liberalizaci, na státním kapitalismu.²⁴

„Stanovisko“ stejně jako dřívější Bondyho stať „Dělnické samosprávy a revoluční strana“ požadovaly, aby se komunistická strana postavila do čela revolučního procesu a aby vytvořila takové záruky, jež by zamezily návratu státně-stranické byrokracie coby dominantní společenské vrstvy i vzniku státního kapitalismu. Za tím účelem oba texty vyzývaly k důslednému obnovení a dodržování vnitrostraničné demokracie. Znovu se měla promyslet cirkulace placených i volených zástupců.²⁵ Hlavním znakem revolučnosti strany měla být redukce mnohastupňové vertikální stranické struktury směrem ke struktuře dvoustupňové,²⁶ kdy první stupeň představuje členský aktiv a jeho základní organizace a druhý politické ústředí. Zásadní roli přitom mělo sehrát posílení úlohy základních organizací a přenastavení fungování strany z vertikálního na horizontální rozměr. Oficiální ekonomická reforma vypracovaná pod vedením Oty Šíka nepředstavovala pro Bondyho příslib změn, nýbrž hrozbu podřízení socialistického vývoje ekonomickým zájmům (ekonomika určuje politiku, a nikoli

²³ Tamtéž, s. 175.

²⁴ Tento pojem je zde blíže nespecifikován, rozhodující je ale státní vlastnictví výrobních prostředků, a nikoliv politická liberalizace. V *Pracovní analýze* Bondy rozlišuje socialistické, státně kapitalistické a západní, monopolně kapitalistické státy.

²⁵ Pažout, J., *Edice dokumentů*, s. 177.

²⁶ Vzhledem k rozsahu byl tento aspekt ve „Stanovisku“ pouze naznačen (s. 177), podrobněji ho Bondy rozváděl v textu „Dělnické samosprávy a revoluční strana“, zejména v části 2–4, s. 369–381, z něž zde také budeme vycházet.

naopak). Podobně jako v Jugoslávii by tak mohlo dojít k dominanci technokratického managementu nad celou společností.²⁷ „Demokracie či politické a občanské svobody,“ zdůrazňoval Bondy, „které nejsou podloženy reálným uspokojením životních potřeb a zájmů nejširších vrstev pracujících, nemohou mít stabilitu ani dlouhého trvání.“²⁸ Oproti buržoazní demokracii, která přeneseně řečeno končí u bran továrny, musí být skutečná socialistická demokracie orientována na sféru bezprostředních výrobců: dělníků, techniků, vědeckých pracovníků a podobně.

K dosažení takového stavu proto musí být hlavní důraz při současném revolučním pohybu kladen na vytvoření samosprávného socialismu. Pojem *samospráva* je v tomto pojetí vztahován jak k výrobnímu procesu, respektive kontrole výrobních prostředků, tak k politice, tedy ke komunistické straně. Platí přitom, že jedině důsledné zavedení samosprávy v rámci obou navzájem propojených oblastí může vést ke skutečné socialistické demokracii, kterou je třeba v Československu prosadit navzdory konzervativním kruhům KSČ i četným nesocialistickým tendencím. Vývoj vyspělé socialistické společnosti by tak měl postupně směřovat k vytvoření společenství samosprávných výrobců, které bude postupně přebírat veškeré státní funkce.²⁹ V případě, že by se ovšem za procesem výrobní samosprávy přece jen opožďoval politický vývoj, je po zkušenostech s historickým vývojem v Československu (usměrnění odborů po roce 1948), Polsku a Jugoslávii záhodno budovat systém dělnické sebeobraný v podobě nezávislých odborů a stávkových fondů.

Dynamický organismus revoluční strany musí být budován v přímé úměře k výrobní sféře, avšak nikoliv paralelně. Za socialismu neobstojí oddělení politické a ekonomické moci, neboť každá ekonomická činnost obsahuje podle marxisticky chápané politické ekonomie politický i sociální aspekt. Nešlo tedy o vybudování jedné výrobní a jedné politické struktury, nýbrž o jednotu vykonávání ekonomické

²⁷ Bondy, E., *Dělnické samosprávy*, s. 377.

²⁸ Tamtéž, s. 367.

²⁹ Pažout, J., *Edice dokumentů*, s. 178.

a polické moci/správy: „např. závodní samospráva nebo samospráva zemědělského družstva je současně nejnižším a základním článkem celé státní organizace, umožňuje maximální zvýšení operativnosti v praxi samospráv.“³⁰

Demokratický centralismus orientovaný na závaznost ústředních rozhodnutí tak musí být nahrazen neustálým demokratickým pohybem zdola, tzn. pohybem širokého stranického aktivu – základních organizací výrobní sféry. Pro jednotlivé základní organizace vytvářející základ stranické struktury měla platit úplná rovnoprávnost a měla zde být umožněna neustálá koordinace a spolupráce prostřednictvím osobních delegátů na úrovni výměny zkušeností, materiálu, pracovních sil, ideologických poznatků atd. Účinné a permanentní spojení základních organizací mělo zabránit tomu, aby se ústředí či jakákoliv základní organizace vymkly kontrole stranického aktivu.

Druhý stranický stupeň (ústředí) nebyl podle této koncepce nikterak nadřazen stupni prvnímu, zůstával však „výkonným a principiálně nejvýkonnějším orgánem celé organizace“.³¹ Pro jeho řádné fungování ovšem musely být splněny tři podmínky: stranický aktiv deleguje do práce v ústředí v praxi osvědčené soudruhy; obě složky strany jsou ve vzájemném bezprostředním a přímém kontaktu a ústředí je pod stálou kontrolou stranického aktivu; ústředí nevykonává byrokratickou ani organizační agendu, ty přecházejí na základní výrobně-politické jednotky. Naplnění těchto podmínek nejenom zabraňuje uzurpaci moci jednotlivcem a ustrnutí celého systému, ale též opravňuje politické ústředí k tomu, aby se věnovalo základním ideologickým, strategickým a taktickým otázkám včetně perspektiv ekonomického a výrobního plánu.

³⁰ Bondy, E., *Dělnické samosprávy*, s. 376–377. Bondy tu přímo odkazoval na model čínských lidových komun a na podobné zkušenosti v tehdejší Rumunsku. Téma organizace a struktury revoluční strany Bondy dále rozvíjel také v *Pracovní analýze* – viz podkapitoly *Revoluční organizace. Její struktura*; a *Revoluční organizace. Její funkce a způsob práce*, in: Bondy, E., *Pracovní analýza a jiné texty*, s. 238–256; 256–257.

³¹ Bondy, E., *Dělnické samosprávy*, s. 379.

Pokud v dosavadní socialistické praxi za členskou základnu jednal placený aparát, kterému vyhovovala pasivita většiny straníků, a jestliže státně-stranické byrokracii vyhovovalo petrifikování ideologie na „omílání už nazpaměť známých větiček a frází“,³² musí i zde dojít k nápravě. Stranická struktura musí být radikálně deinstitucionalizována, aparát ztenčen a orientován na řešení nejnepříjemnějších administrativních úkonů. Většinu těchto úkolů převezmou placení pracovníci základních organizací. Větší část aparátu se současně má přetvořit do podoby profesionálního teoretického centra vědeckého charakteru. Práce aparátu je přitom pod kontrolou ústředí i členského aktivu; stává se tedy: „organizační nadstavbou bezprostředně odvislou od souhlasu členského aktivu, bez nejmenší organizační možnosti členský aktiv dirigovat, usměrňovat, ovládat, hýbat.“³³

Celý horizontálně orientovaný stranický systém měl být lemován společným usnášením na sjezdech, jež jsou prostřednictvím přímo volených delegátů organizovány v dvouletých intervalech. Mělo tak docházet k možnosti projevů rozdílných názorů a k volnému sdružování i potýkání různých základních skupin.³⁴ Ve stranických stanovách mělo být po vzoru čínské kulturní revoluce výslovně zakotveno právo menšiny na kritiku většinového usnesení do všech důsledků.³⁵

Bondyho marxismus a marxismus-leninismus

Zatímco Bondyho filosofické dílo bylo typické minimem odkazů na jiné autority, v politicko-společenských analýzách se oproti tomu autor vehementně hlásil k marxistické tradici. Přes četnost odkazů na marxistické teoretiky však nebyla ani zde plejáda autorů nikterak nepřehledná. Vedle Marxe a Lenina jsou to především postavy Lva

³² Tamtéž, s. 373.

³³ Tamtéž, s. 380.

³⁴ Tamtéž.

³⁵ Pažout, J., *Edice dokumentů*, s. 177. Tento aspekt byl vynesena čínskou kulturní revolucí jako jeden z principů fungování přímé demokracie.

Davidoviče Trockého a Mao Ce-tunga nebo Ericha Fromma, jejichž vliv Bondy otevřeně přiznával. Zároveň je jisté, že z české tradice se hlásil k Závishi Kalandrovi a prezentoval se jako jeho následovník.³⁶ Dá se předpokládat, že právě jeho prostřednictvím se hlouběji seznámil s Trockého pracemi, k nimž měl ale zároveň od padesátých let značné kritické výhrady. Při takovém intelektuálním zázemí přirozené nebylo v éře státního socialismu myslitelné, aby mohl Bondy mimo období pražského jara uveřejňovat vlastní politické analýzy. Výjimku představuje jeho referát o Mao Ce-tungovi otisknutý roku 1967 v periodickém oběžníku sloužícím spíše pro vnitřní potřeby oboru, jaký představovaly *Zprávy Československé orientalistické společnosti při ČSAV*.³⁷ Ani o rok později ovšem jeho texty nenašly cestu do celostátních žurnálů typu *Literární listy*, *Student* a podobně, ale byly většinou (s výjimkou článku v severomoravském deníku KV KSČ *Nová svoboda*) publikovány ve studentských časopisech nebo *Informačních materiálech*, jež sice nepodléhaly konspiračním podmínkám a byly volně kolportovány mezi okruhy spřízněných čtenářů, de facto se ale z formálního hlediska jednalo o samizdatové tisky.³⁸

Neměl by zároveň vznikat dojem, že jsou tu dva autoři, jeden filosofických a druhý politicky laděných spisů; případně ještě třetí postava básníka. Bondy své filosofické dílo vnímal jako příspěvek

³⁶ O tom, že Kalandru navštěvoval, svědčí Kalandrova výpověď. Bondy se měl s Kalandrou seznámit prostřednictvím Karla Teiga v létě 1948 a požádat ho o přednášku na téma historický materialismus a Lenin, Stalin, Trockij pro vybrané posluchače (surrealisty) na Vysoké škole politických a sociálních věd, kterou tehdy Bondy navštěvoval. Viz Archiv bezpečnostních složek, fond H-231, Kalandra, Závish – osobní svazek. Petr Uhl si ve vazbě před procesem v souvislosti s Hnutím revoluční mládeže poznamenal: „Fišer ... žák Závise Kalandry.“ Uhl, P., *Dělal jsem, co jsem považoval za správné*, s. 157.

³⁷ Bondy, E., *Marxismus u Mao Ce-tunga*.

³⁸ Okolnosti vydávání *Informačních materiálů* přibližuje Petr Uhl: „(...) tiskla se v Ekumenické radě církví v Jungmannově ulici, v Husově domě. Byl jsem u jejich redakce, možná dokonce jako vedoucí redaktor, což obnášelo, že jsem to psal na psacím stroji na cyklostylové blány.“ Viz Uhl, P., *Dělal jsem, co jsem považoval za správné*, s. 157.

k marxistické filosofii.³⁹ I když byl jako autor poesie a společenských analýz znám pouze omezenému okruhu čtenářů, jeho filosofické práce vyšly na konci šedesátých let knižně a jakkoliv nebyl Bondy pracovníčně spojen s žádnou vědeckou institucí, *Otázky bytí a existence*, *Útěcha z ontologie* a monografie o Buddhovi⁴⁰ mu zajišťovaly jisté renomé. Zatímco v prvních dvou případech Bondy brojil proti substančnímu ontologickému modelu, včetně vulgárně pojatého marxistického materialismu, který považoval za primitivní, v buddhismu (podobně jako v maoismu) spatřoval možnou inspiraci pro vytvoření „organické jednoty lidstva v beztřídní společnosti“.⁴¹ Podle jeho soudu se totiž nejednalo o náboženství, ale o filosofické učení, které mělo v některých fázích povahu nematerialistické nauky a masového sociálního hnutí. Právě těmito aspekty mohly podle něj návraty k Buddhovi oživovat marxistickou filosofii.

Podobně je orientována Bondyho poesie. Zatímco v padesátých letech se často jedná o zesměšňování a subverzi stalinského formy socialismu,⁴² v šedesátých letech vystupují – jak upozornil Martin Machovec⁴³ – do popředí básnické texty často ryze politického charakteru. Bondyho způsob básnění z této doby připomíná jakýsi osobní intelektuální deník obsahující bohatou radikálně levicovou reflexi dobové společnosti, v němž se skepse střídá pod vlivem čínské kulturní revoluce s jistou politickou nadějí. V únoru 1964 například Bondy píše:

³⁹ Diplomová práce obhájená 2. října 1961 (Archiv Univerzity Karlovy, složka Zbyněk Fišer. Vysvědčení o státní závěrečné zkoušce) nesla název *Příspěvek k problematice marxistické ontologie*. Ta se stala základem pozdější publikace: Fišer, Z. [Egon Bondy], *Otázky bytí a existence*, Svobodné slovo, Praha 1967, s. 174.

⁴⁰ Fišer, Z. [Egon Bondy], *Otázky bytí a existence*; též, *Útěcha z ontologie: substanční a nesubstanční model v ontologii*, Academia, Praha 1967; též, *Buddha*, Orbis, Praha 1968.

⁴¹ Fišer, Z. [Egon Bondy], Význam buddhistické tradice v dnešním světě, in: *Zprávy Československé společnosti orientalistické při ČSAV* 6, 1965, 2, s. 39. Podobně, též, *Buddha*, s. 8.

⁴² Viz příspěvek G. Zandové v této knize s. 395–407.

⁴³ Machovec, M., Pokus o náčrt geneze a vývoje básnického díla Egona Bondyho, s. 58.

(...) nemohu celý život psát pouze pro sebe aniž bych se pomátl
není možné ani v sebemeně dohledné době řady generací
uskutečnit beztřídní společnost
maximálním úspěchem jež může uskutečnit naše epocha
je státní kapitalismus
aspoň krok nad státně-monopolistickým.⁴⁴

V květnu 1967 potom:

Pouze chladnost teorie
proniká kupodivu krunýřem třídních vlád
avšak tento proces bude se opakovat ještě nejednou
Mao Ce-tung to ví.⁴⁵

Jak je patrné, Bondyho inspirace vycházely často ze zdánlivě protichůdných zdrojů. Tak například rezervované vycházení z Trockého na jedné straně a Mao Ce-tunga na straně druhé je na první pohled nelogické pro zcela odlišné hodnocení stalinské diktatury. Zatímco první považuje Sovětský svaz pod Stalinovým vedením za degenerující stát uvízlý v přechodném období mezi kapitalismem a socialismem, druhý považoval stalinismus za správně započatou revoluční cestu a striktně odsoudil Chruščovovu kritiku stalinismu coby revizionistickou. V Bondyho pojetí šlo nicméně spíše o to, které aspekty považoval za důležité a jaké analytické nástroje či pojmy do svých textů přebíral, nebo o to, co chtěl v čínském vývoji spatřovat. Některé záležitosti, jako silný antibyrokratický akcent, důraz na permanentní a světové revoluční úsilí, se v textech Trockého i Mao Ce-tunga překrývaly, jiné – jako kritika Sovětského svazu a sovětské praxe, iniciativa lidových mas či představy o samosprávné společnosti – se mohly zase v Bondyho podání navzájem doplňovat do té míry, že

⁴⁴ Bondy, E., *Básnické spisy II. 1962–1975*, ed. M. Machovec, Argo, Praha 2015, s. 1062.

⁴⁵ Tamtéž, s. 173.

výslednému spojení nelze upřít dobovou kritickou aktuálnost a jistou přesvědčivost.

V mnohých pasážích Bondyho analýz (zejména u výše rozebíraných textů) je těžké určit, zda jsou ovlivněny pasážemi převzatými od Trockého, impulzy Mao Ce-tunga, nebo zda se na některých místech jedná o propojení obojího. Výrazné oddělení těchto vlivů je patrné v rozsáhlém spisu *Pracovní analýza* dokončeném v září roku 1969. Zde kritická rovina čerpá z kombinace Trockého a čínských podnětů, přičemž trockistický pohled je podrobován značné kritice. Projekční část textu, která v obecné rovině modeluje budoucnost východní Evropy a světové revoluce, je zase takřka bez výjimky odvozena z maoistické inspirace: „V Mao Ce-tungově teoretické a politické koncepci je vyjádřena nová renesance marxistické revoluční teorie, renesance, na kterou bez nadsázky čekaly celé dvě generace od porážky leninismu v SSSR a v mezinárodním revolučním hnutí.“⁴⁶

Bondyho pojetí Mao Ce-tunga je patrně nejvíce rekonstruovatelné prostřednictvím přednášek na dané téma z konce šedesátých let. Jejich autor připodobňuje tehdejší kritiku čínské kulturní revoluce ze strany státně socialistických států východní Evropy k invektivám sociálnědemokratických intelektuálů „ve jménu rozumného, demokratického, pokrokového atd. marxismu“⁴⁷ vůči SSSR ve dvacátých letech. Stejně tak se vymezuje vůči pojetí maoismu jako prodlouženého pokračování stalinismu. Mao Ce-tunga Bondy nepovažuje za revizionistu či deformátora marxismu, ale za „genuinního“, respektive ortodoxního marxistického myslitele jdoucího ve stopách Marxe a Lenina, jejichž učení na základě zkušeností druhé poloviny 20. století i nových teoretických poznatků dále rozvíjí. Mao Ce-tunga je podle Bondyho nutno studovat v souvislosti s marxistickou tradicí, a nikoliv odděleně, jako nějaký výplod izolovaného asiatismu.⁴⁸

⁴⁶ Bondy, E., *Pracovní analýza a jiné texty*, s. 294.

⁴⁷ Bondy, E., *Marxismus u Mao Ce-tunga*, s. 352.

⁴⁸ Tamtéž, s. 353.

V tomto ohledu Bondy oceňoval především Maovo pojetí „nepřetržité revoluce“, jež šlo podle něj za Trockého koncept směřující k rozšiřování socialistického tábora. Mao oproti Trockému představil pojetí permanentní revoluce nikoliv směrem od socialismu, ale uvnitř socialismu samého. Šlo tedy o revoluční pohyb odvíjející se po porážce buržoazie a po nastolení socialistické společnosti. Koncept velké proletářské kulturní revoluce počítal s odbouráním staré ideologie, lidské mentality a neodpovídajících společenských struktur, „které přestože jsou v rukou proletariátu, svým samotným ustrojením jsou antagonistické normám a potřebám socialistické společnosti“.⁴⁹ Politika tu byla nadřazena ekonomice a armáda měla být podřízena civilní a politické sféře, nikoli naopak.

Za společenskou složku neodpovídající socialismu Bondy ve shodě s Mao Ce-tungem, ale i Trockým, považoval především byrokracii, jež měla být nahrazena, jak jsme viděli výše, samosprávnými jednotkami (komunami/sověty). Pozitivní ortodoxnost Maova přístupu spočívala podle Bondyho v tom, že v rámci socialismu počítal s neukončeným revolučním procesem: jakmile by skončila revoluce uvnitř socialismu, byl by konec se socialismem jako takovým. Tento revoluční proces se zároveň neměl vracet ke stalinskému pojetí zotřování třídního boje.⁵⁰ Nebezpečí restaurace třídní společnosti dle tohoto pojetí mizelo až spolu s komunistickou společností, kdy nedochází k odměňování podle práce, ale k distribuci dle potřeb. Komunismus zde nicméně fungoval jako utopický ideál, k němuž se permanentní revoluce vztahovala, samu vizi Bondy nijak konkrétněji neprojektoval. Revoluční subjekt se přitom změnil z původního proletariátu (Marx), dělníků a rolnictva (Lenin) na blíže nestrukturovanou masu vykořisťovaných třetího světa. Bondy na tomto místě oceňoval Maovy příklady jako obklíčení světového města světovou vesnicí.

⁴⁹ Tamtéž, s. 354.

⁵⁰ Bondy, E., Mao Ce-tung (neautorizovaný záznam přednášky z 10. 12. 1968, zaznamenal M. Potůček), *Normalizace* (netypizovaný časopis studentů FF UJEP v Brně), č. 2, polovina prosince 1968.

Nezanedbatelný rozměr Maova učení spočíval podle Bondyho v jeho humanistickém a etickém rozměru. Maoismus tak pro něj byl přímým pokračovatelem marxistického humanismu. Jednalo se zejména o řešení nerovnováhy mezi jedincem (individuální zájem) a společností (kolektivní akce) ve smyslu rozvíjení Leninova konceptu jednoty a boje protikladů: „(...) jen tím a jen potud může zůstat [proletářská strana] revoluční (a tak dovést lidstvo k beztřídní společnosti), že a pokud reprezentuje právě základní zájem každého člověka, včetně dokonce dočasného třídního nepřítele.“⁵¹

Skutečný revoluční potenciál maoismu k přetvoření kapitalistické stejně jako reálně socialistické společnosti východní Evropy spočíval podle Bondyho v tezi, že lidi nemůže nikdo osvobodit nebo jim vládnout, ale že lid se sám musí stát revolučním subjektem. V konceptu kulturní revoluce šlo o maximalistický požadavek rovnosti založený na zrušení rozdílů mezi původem, funkcemi, vzděláním atp. Podle Bondyho „v dnešní velmi temné době“ vnáší čínský vývoj naději v uskutečnitelnost lidské budoucnosti, která je založena na následujícím Maově poznání: „Je tisíc a deset tisíc pravd marxismu, ale lze je shrnout do jedné: lidská vzpoura je oprávněná.“⁵²

S vehemencí, s jakou Bondy zasazoval Mao Ce-tunga do ortodoxní, a tedy původní revoluční marxistické tradice, souvisí také jeho indetifikace s marxismem-leninismem. Toto spojení funguje v české historiografii jako označení pro oficiální politiku KSČ stalinské, post-stalinské (novotnovské) i pozdně státně socialistické éry. Skutečnost, že se Egon Bondy a ostatní přívrženci Názorového sdružení levice považovali za marxisty-leninisty,⁵³ se tak na první pohled může zdát naprosto absurdní. Není divu. Na tomto místě totiž dochází k dvo-

⁵¹ Bondy, E., *Marxismus u Mao Ce-tunga*, s. 357. Návaznost na princip jednoty a boje protikladů viz Mao Ce-tung, *O správném řešení rozporů uvnitř lidu*, in: Kubičková, M., Šiklová, J. (eds.), *Studenti a ideologie na Západě (dokumenty)*, s. 89-91.

⁵² Bondy, E., *Marxismus u Mao Ce-tunga*, s. 358.

⁵³ V perexu ke „Stanovisku“ stojí, že za jeho přípravou stáli soudruzi „pražského klubu dosud volného marxisticko-leninského názorového sdružení levice“. Pažout, J., *Edice dokumentů*, s. 179.

jímu významovému překrytí: nejenže zde máme co do činění s kritikou státního socialismu vedenou vážně myšlenými marxistickými nástroji a pojmy, ale původní východisko takové kritiky je dokonce označováno stejně jako to, co je kritizováno: oficiální ideologie marxismu-leninismu je podrobována marxisticko-leninskému přístupu. Tato zdánlivá nepřiměřenost svádějící ještě jednou k tomu, abychom Bondyho a jeho soudruhy nebrali po obsahové stránce příliš vážně, ztratí na síle, uvědomíme-li si prostý fakt, že dějiny (nejen) moderního myšlení jsou podobných překryvů a sporů o původnost myšlenek plné. Marxismus v tomto ohledu nepředstavuje výjimku, spíše naopak. Polemiky o to, co je blíže původní teorii, se touto tradicí táhnou jako červená nit.

Odhlédneme-li od pejorativního významu pojmu marxismus-leninismus, zjistíme, že toto spojení demonstuje základ komunistického hnutí od jeho počátků přes nejrůznější peripetie a varianty ve 20. století. Ve zkratce totiž odkazuje na vzájemně provázanou jednotu mezi teorií (analýzou toho, co je) a praxí (organizace a nástroje změny). Chce-li tedy být hnutí, v tomto případě skupina, revoluční, musí z této jednoty neodmyslitelně vycházet, pouhá teorie ještě dané historické poměry nemění. Marxistická položka v tomto spojení je zřejmá již z předchozího výkladu a používaných pojmů, leninská část si vyžaduje další výklad.

Leninismus ve spojení se zásadami organizace a jednání komunistické strany byl všudypřítomnou součástí oficiálních stranických diskursů od stalinské po pozdně socialistickou éru. Návrat k leninismu však neproklamoval pouze N. S. Chruščov ve snaze dodat poststalinské ideologii novou legitimitu či Leonid Brežněv a českoslovenští normalizátoři po likvidaci pražského jara, ale též nejrůznější kritici sovětské praxe. Nutno říci, že oproti Bondymu a řadě přívrženců NSL se většinou jednalo o kritiku vycházející zevnitř komunistické strany. Za leninské metody tak ve středovýchodní Evropě horovali straničtí intelektuálové jako Milovan Djilas, Wolfgang Harich, Rudolf Bahro, Jacek Kuroń s Karolem Modzelewským a další kritici státního socialismu. Stejně ale čeští a slovenští komunističtí publicisté a umělci, když brojili proti cenzuře, filosofové, když volali po návratu ke sku-

tečně kritickému rozměru marxistické teorie jako svého času Adam Schaff či Karel Kosík anebo konzervativně ortodoxní skupiny jako česká raně normalizační Levá fronta nebo Sigma klub na Varšavské univerzitě na počátku osmdesátých let.

Ať už se prostřednictvím leninismu volalo po návratu ke skutečně demokratickým, nebo naopak ortodoxním formám stranické práce a přístupům k budování socialismu, z výše uvedeného výčtu je minimálně patrné, že se jednalo o nadužívaný termín různých významů. Bondy Lenina považoval za geniálního politického myslitele, jenž se na rozdíl od jeho následovníků nezdráhal přehodnocovat vlastní chybné názory. Podobně jako v oficiálních diskurzech komunistických stran tak pro Bondyho platilo, že cokoliv bylo možné interpretovat jako rozvíjení leninismu, bylo legitimizováno jako genuinní (ortodoxní) marxismus. Proto také o kulturní revoluci počítající s lidovými komunami nebo o maoistickém důrazu na třetí svět hovořil jako o rozvíjení původně leninských konceptů.⁵⁴

V Bondyho interpretaci znamenal návrat k leninismu nejenom směřování k horizontálnímu charakteru komunistické strany, které by připomínalo původní sověty budované na základě Pařížské komuny,⁵⁵ ale též možnost neomezené vnitrostranické kritiky: „volnost názorové výměny a diskuse uvnitř organizace“.⁵⁶ Ze stejného důvodu volalo „Stanovisko“ také po možnosti vydávání druhého stranického deníku, který by zastupoval první stranický stupeň, základní organizace, a po možnosti vydávání kulturně-politického časopisu marxistické levice.⁵⁷ Názorové sdružení levice zároveň počítalo se svobodou slova a shromažďování pro všechny socialistické proudy. V českoslo-

⁵⁴ Bondy, E., *Marxismus u Mao Ce-tunga*, s. 354–355.

⁵⁵ Na tomto místě Bondy kladný příklad spatřoval v čínské kulturní revoluci, „kde normy Pařížské komuny jsou už od počátku vyhlášeny jako zásadní vzor organizace na všech úrovních a ve všech oblastech společenského života“. Viz Bondy, E., *Dělnické samosprávy*, s. 374.

⁵⁶ Tamtéž, s. 380.

⁵⁷ Pažout, J., *Edice dokumentů*, s. 177.

venských podmínkách mělo v prvotní instanci dojít k posílení vlivu Národní fronty a k jejímu otevření všem k socialismu se hlásícím subjektům. Stejná instituce měla následně zajistit rovný přístup všech těchto skupin k možnosti informovat veřejnost o svých záměrech a stát se tak demokratickým – leninským – kolbištěm různých přístupů k budování socialismu.⁵⁸

K leninským zásadám patřil také důsledně dodržovaný proletářský internacionalismus a podpora levicových a marxisticko-leninských sil v zahraničí, stejně jako informování o nich. Zatímco stejný výraz byl v oficiální ideologii používán pro spojenectví se Sovětským svazem a nejčastěji de facto znamenal nadřazenost sovětského modelu ostatním myšleným modelům socialismu, v tomto významu se vztahoval k podpoře a informované svobodné diskusi o situaci v Číně, Albánii, na Kubě, v zemích třetího světa, západním levicovém hnutí, jakož i v SSSR.⁵⁹

Osamělý revolucionář?

I když jeden z aktivistů levicových radikálů ve studentském hnutí uvádí, že Bondyho poznal až přes inzerát v souvislosti s ustavením Názorového sdružení levice,⁶⁰ blízkost k radikálům ve studentském hnutí potvrzuje Bondyho článek o vlivu a politice Rudiho Dutschkeho v časopise *VOSA*, vydávaného stejnojmennou anarchisticky laděnou skupinou Filosofické fakulty UK. Dával v něm do souvislosti vývoj Dutschkových názorů s čínskou kulturní revolucí a vysoce v něm hodnotil koncepci partyzánského boje a dlouhodobé lidové války použitelné pro městské populace postindustriální společnosti. Mimoto ocenil nasazení za vykořisťovaný lid třetího světa (například Vietnam, Alžír, Kongo), který jestliže byl původně podložen emocio-

⁵⁸ Tamtéž.

⁵⁹ Tamtéž, s. 179.

⁶⁰ Uhl, P., *Dělal jsem, co jsem považoval za správné*, s. 155.

nálním zážitkem pocházejícím z Dutschkeho evangelického zázemí, nyní má výsostně intelektuální rozměr. Dutschkeho připomínky k československému vývoji souzněly s výše uvedenými náhledy Názorového sdružení levice formulovanými Bondym: skutečná socialistická demokracie je uskutečnitelná pouze s přihlédnutím k třídnímu boji odehrávajícímu se mezi imperialistickými státy a třetím světem; socialistickou demokracii rozhodně nelze zaměňovat za návrat k formám parlamentní demokracie.⁶¹

Jakkoliv se o míře vlivu Egon Bondyho – čtyřicetiletého invalidního důchodce, který FF UK absolvoval v letech 1957–1961 (kandidátská práce obhájena 1967) – na okruh radikálních pražských studentů můžeme pouze dohadovat, jisté je, že byl ve studentském prostředí znám svými maoistickými sympatiemi. O učení Mao Ce-tunga hovořil na podzim 1968 na Filosofické fakultě Univerzity Karlovy a na Filosofické fakultě Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Brně.⁶² Podobně také na třídním semináři nové levice na jaře 1969.⁶³ Každopádně je jisté, že jeho nadšení pro revoluční řešení třetího světa i podmínek reálně socialistických států nebylo mezi mladou generací v Československu šedesátých let zcela ojedinělé. Ukazuje to jednak radikální prostředí studentského hnutí, z něhož vzešlo Názorové sdružení levice a v prosinci roku 1968 též Hnutí revoluční mládeže, a jed-

⁶¹ Josef Petráň poskytuje obsáhlé pasáže z tohoto Bondyho komentáře Dutschkeho přednášky v: Petráň, J., *Filosofové dělají revoluci. Filosofická fakulta Univerzity Karlovy během komunistického experimentu (1948–1968–1989)*, Karolinum, Praha 2016, s. 360–361; Fišer, Z. [Egon Bondy], Co chce a co hlásá Rudi Dutschke, *VOSA* (Volná Osa, Orgán Nezávislého politického klubu), 2, 19. 5. 1968. Článek v celém znění se spolu s druhým a třetím číslem časopisu *VOSA* dochoval v podobě přílohy k normalizační *Analýze FF UK*. Viz Jareš, J., Spurný, M., Volná, K. a kol., *S minulostí zúctnjeme. Sebereflexe Filozofické fakulty UK v dokumentech sedmdesátých a devadesátých let 20. století*, Academia, Praha 2014, s. 369–372. Přetištěno in: Bondy, E., *Pracovní analýza a jiné texty*, s. 359–363.

⁶² Petráň, J., *Filosofové dělají revoluci. Filosofická fakulta Univerzity Karlovy během komunistického experimentu (1948–1968–1989)*, s. 420; viz Mao Ce-tung (neautorizovaný záznam přednášky z 10. 12. 1968, zaznamenal M. Potůček).

⁶³ Pažout, J., *Mocným navzdory*, s. 217.

nak někteří doboví autoři jako třeba Václav Hrabě, který v jedné ze svých bluesových básní použil pro téma této studie příznačné zvolání:

Pro vousatého Fidela který řekl:

„Demokracie – to je rozdat zbraně lidu.“⁶⁴

V tomto kontextu tedy Bondy nepředstavoval velkou výjimku, ve srovnání se svou generací a s etablovanou stranickou inteligencí zůstával ovšem se svým pročínským entuziasmem poněkud osamocen. Kritičtí straničtí intelektuálové, jako například Jindřich Fibich, Karel Kosík či Jiřina Zumrová a Josef Zumr, se čínským pohledem zaštiťovali při kritice dobové domácí politické praxe a stavu marxistické teorie ještě v druhé polovině padesátých let,⁶⁵ po vyostření sovětsko-čínských sporů v šedesátých letech ovšem již od této taktiky upustili. Patrně též neměli o čínském vývoji náležitě informace, neboť poslední české překlady Mao Ce-tunga vyšly na počátku šedesátých let.⁶⁶ Způ-

⁶⁴ Hrabě, V., Prolog, in: týž, *Blues pro bláznivou holku a jiné básně*, Labyrint, Praha 1999, s. 19.

⁶⁵ Viz například Kosík, K., Hegel a naše doba, *Literární noviny* 5, 1956, 48, s. 3: „Přihlédneme-li např. blíže k tak zvané ‚čínské moudrosti‘, která prolíná VIII. sjezd Komunistické strany Číny, zjistíme, že jde o starou ‚evropskou‘ moudrost Marxovu a Leninovu, která je tvořivě uplatňována za nových historických podmínek na poměry největší asijské velmoci, jež kráčí k socialismu.“ Viz Kosík, K., Slepá ulička neplodného myšlení, *Literární noviny* 6, 1957, č. 21, s. 6: „(...) co charakterizuje duchovní atmosféru po 20. sjezdu, není ani revizionismus, ani dogmatismus, nýbrž *rozvojení leninismu* v jeho revolučně kritické podstatě, vytváření zárodku velké duchovní ofenzívy komunismu. (Jasným důkazem jsou na příklad důležitá usnesení v Číně.)“ Viz též Fibich, J., Diskuse o otázkách vědeckého komunismu v Číně, *Filosofický časopis* 5, 1957, 6, s. 941-949. Podobně operovali v diskusním, nepublikovaném příspěvku o socialistickém umění s čínskou politikou „všech květů“ Josef Zumr s Jiřinou Zumrovou – viz Zumr, J., Zumrová, J., Některé otázky diskuse o socialistickém umění po XX. Sjezdu KSSS (strojopisný rukopis, 25 s.), s. 4-7.

⁶⁶ *Vybrané spisy* vycházely ve Státním nakladatelství politické literatury v letech 1953-1957 a poslední k politice vztahené texty se týkaly válečnictví: Mao Ce-tung, *Vybraná díla o vojenských otázkách*, přel. J. Fromková a G. Bareš, Naše vojsko, Praha

sob, jakým Bondy zasazoval Mao Ce-tunga do marxistické tradice, budil zároveň značnou nevoli i mezi orientalisty; v souladu s oficiálním odsuzováním maoismu coby revizionistické politické strategie mu byla vyčítána především skutečnost, že při rozboru filosofie Mao Ce-tunga nebral dostatečný ohled na rozbor reálné situace v Číně.⁶⁷ Zdá se nicméně, že Bondy byl o čínském dění poměrně podrobně informován prostřednictvím zpráv a analýz Emila Svozila Hokeše, pohybujícího se pravděpodobně v prostředí čínské ambasády v Praze.⁶⁸

Byť Bondy na počátku sedmdesátých let přestal Čínu vzhledem k tamnímu vývoji považovat za naději světové revoluce, sympatie k původním textům Mao Ce-tunga ho neopustily a nadále je považoval za významný inspirační vliv: „Maoismus pro mne znamenal mnoho. (...) znamenal pro mne mnoho i filosoficky. (...) Jakkoli to pro laika vypadá podivně, maoismus velmi zjemnil moje analytické pracovní postupy ve všem všudy.“⁶⁹ Tezi o hlavní frontě třídního boje mezi vyspělými industriálními společnostmi a rozvojovým světem použil jak v *Neuspořádané samomluvě*, tak v pozměněné podobě také v esejích o globalizaci z přelomu tisíciletí.⁷⁰ Podobně se vztahoval ke komunistickému ideálu, byť v dohledné době neuskutečnitelnému,

1960; roku 1968 potom ještě v Pekingu česky vyšly *Citáty z díla předsedy Mao Ce-tunga* (Nakladatelství cizojazyčné literatury).

⁶⁷ Otištěné reakce na Bondyho příspěvek o Maovi byl uveden textem: „Vzhledem k závažnosti referátu, který vyvolal velkou polemiku, připojujeme výjimečně několik diskusních příspěvků od těch členů, kteří nám je zaslali písemně“. *Zprávy Československé orientalistické společnosti při ČSAV* 7, č. 2, s. 47 (kritika na s. 47–50).

⁶⁸ V archivu Egona Bondyho v držení Martina Machovce je přítomno několik Hokešových textů. Nalezneme mezi nimi jak analýzy čínského kosmického výzkumu a jaderného programu, tak také například rozsáhlý text s názvem „Velká čínská proletářská revoluce, se zvláštním zřetelem k pozadí vzniku narušení jednotné fronty komunismu“.

⁶⁹ Bondy, E., Druhá knížka o tom, jak se mi filosofovalo, in: *týž, Filosofické dílo sv. IV: Postpříběh, příležitostné eseje a rekapitulace. Texty z pozůstalosti II*, ed. M. Machovec, DharmaGaia, Praha 2013, s. 253–254.

⁷⁰ Viz Bondy, E., *Neuspořádaná samomluva*, s. 21. V druhém případě Bondy pojetí třídního boje mezi prvním a třetím světem dále rozvíjí: „Současná fronta boje

a také k pojetí demokracie jako demokracie přímé, rušící vykořisťovatelskou a etatistickou povahu společnosti.⁷¹ Mimo Bondyho se k projektu samosprávné společnosti politicky hlásilo Hnutí revoluční mládeže vzniklé za přímého účastenství Petra Uhla a některých dalších přívrženců Názorového sdružení levice jako třeba Štěpána Steigera. Intelektuálně ho rozvíjel Petr Uhl v analýze *Československo a socialismus* vypracované v letech 1968–1969 a spolu s Jaroslavem Sukem také v *Programu společenské samosprávy*.⁷² Původní název periodika Názorového sdružení levice *Informační materiály* byl přenesen do Západního Berlína, kde čeští radikálně levicoví studenti v exilu („revoluční socialisté“) vydávali od roku 1971 stejnojmenný časopis zavedený pod zkratkou *Infomat* (časopis vycházel jako čtvrtletník a v letech 1971–1982 vyšlo 41 čísel).⁷³ Jakkoli všechny tyto aktivity měly celou řadu styčných bodů s Bondyho viděním světa prezento-

neprobíhá jen mezi chudými a bohatými zeměmi (jejichž spotřeba je stonásobně vyšší než v ostatních částech světa). Fronta probíhá i napříč všech zemí. K nadnárodní finanční oligarchii patří i miliardáři islámští, indičtí, ba i jihoameričtí (narkomanští bossové), tedy reprezentanti těch nejvykořisťovanějších oblastí světa.“ Viz Bondy, E., Taktika a strategie (elementární teze), in: týž, *O globalizaci*, L. Marek, Brno 2005, s. 75.

⁷¹ Bondy, E., *Neuspořádaná samomluva*, s. 36–38.

⁷² Uhl, P. a kol., *Program společenské samosprávy*, Index-Infomační materiály, Köln am Rhein – Berlin 1982 („Československo a socialismus“, s. 174–242). Vzhledem k Uhlovu tehdejšímu věznění se na titulní straně neobjevil spoluautor studie Jaroslav Suk, který ve švédské Uppsale roku 1984 vydal dvě čísla „alternativně levicově opozičního časopisu“ *Krtek* navazující na berlínský *Infomat* – dostupné na <http://www.vons.cz/krtek/>. Viz též Dalberg, D. M., From Class-Society to a Democracy in Permanence. Petr Uhl’s „Program of Social Self-Management“, s. 5–23. Za připomenutí stojí také Uhlem a Sukem sestavený sborník *Byrokracie NE - Revoluce ANO*. Viz *Libri Prohibiti*, SB – 2876, MFN 3312.

⁷³ Časopis se věnoval třetímu světu i vývoji na Západě a Východě, později též opozičnímu hnutí ve východní Evropě. Více viz Janíková, L., *Informační materiály. Exilová časopis československé radikální levice (1971–1982)*, Bakalářská práce, Katedra historie, Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická, Technická univerzita v Liberci (vedoucí práce J. Pažout), 2012/2013, 79 stran; Blažek, P., Bylo nás pět. Rozhovor s Ivanou Šustrovou o vydávání českého exilového časopisu za berlínskou zdí, *Listy. Časopis pro politickou kulturu a dialog* 33, 2003, 4, s. 63–67.

vaným na předchozích stranách, byly prakticky prosty výraznějšího maoistického nadšení. Prostřednictvím německé a francouzské sekce IV. internacionály se zde spíše projevovaly trockistické vlivy.

Prestože měl Bondy krajně rezervovaný vztah k intelektuálnímu komunistickému reformismu šedesátých let,⁷⁴ jeho texty nejsou důrazem na samosprávné pojetí socialistické demokracie vycházející z (revoluční) aktivity řadových straníků nepodobné dobovým analýzám z pera tehdejších radikálních demokratů komunistického reformismu, jako byli například Karel Bartošek, Robert Kalivoda nebo v umírněnější podobě Karel Kosík.⁷⁵ Jestliže poslední jmenovaný v projevu na listopadovém plénu ÚV KSČ roku 1968 volal po sjednocení dělníků, rolníků a inteligence za účelem vytvoření revoluční moudrosti a moudré revolučnosti, Bartošek s Kalivodou radikálností svých postojů více méně odpovídali Bondyho náhledům.⁷⁶ Ostatně

⁷⁴ Viz například: „– když jste se dobře ubezpečili, že se vám nic nestane – / vám tak drahé měšťácké květy lásky k člověku / tj. k vám samým / vašim ledničkám chatám televizorům / (když teprve spoříte na auto / jež – dá bůh – vyspoříte po pár dalších člancích / do Literárních novin na téma všelidského humanismu) (...) teď hlásáte velkorysou spravedlnost svobodu bratrství atd. / do vyčerpání dechu / neb do toho momentu kdy se začnete bát / a krčit se / a jen pokoutně sviňačit / jak v tom máte takovou praxi / až byste najednou začali tušit / že se čas obrací / Ale bojím se asi zbytečně / Většina z vás / – doufám v to pevně – / bude tradičně pitomá / a bude hudlat muziku svému třídnímu zájmu / až do zajímavého konce“. Bondy, E., Báseň Literárním novinám, in: týž, *Básnické spisy II, 1962–1975*, s. 147 až 148.

⁷⁵ Srov. Kalivoda, R., Demokratizace a kritické myšlení, *Literární listy* 1, 1968, 11, s. 6; týž, O perspektivách socialistické demokracie, *Rudé právo*, 3. 5. 1968, s. 3 (doslovně se kryje s projevem na konferenci městské organizace KSČ 26. dubna 1968 – viz Archiv hlavního města Prahy, Archiv městského výboru KSČ, f. Městské konference KSČ. Městská konference KSČ 25.–27. dubna 1968, 48); Bartošek, K., Naše nynější krize a revoluce, in: týž, *Češi nemocní dějinami. Eseje, studie, záznamy z let 1968–1993*, Paseka, Litomyšl 2003, s. 52–65; Kosík, K., „Jediná záchrana, spolenectví s lidem“ (projev na zasedání ÚV KSČ přednesený 15. listopadu 1968), Literární archiv Památníku národního písemnictví, f. Karel Kosík, kr. 4 (tiskem zkrácené Revoluční moudrost – moudrá revolučnost, *Nová mysl* 23, 1969, 1, s. 16–19).

⁷⁶ Zejména Bartoškův text rozvíjející s odkazem na Masaryka Kosíkův esej „Naše nynější krize“ se škálou argumentů (byrokratický režim, mezinárodní rozměr, nut-

v textu „Dělnické samosprávy a revoluční strana“ se Bondy kladně vztahoval k projevu Roberta Kalivody na dubnové konferenci městské organizace KSČ v Praze.⁷⁷ Kalivoda v něm varoval před oficiálním projektem ekonomické reformy, která upřednostňovala efektivitu a management, což v jeho očích znamenalo nadvládu technokracie. Podobně jako Bondy volal Kalivoda po vytvoření podnikových a dělnických rad, jež by realizovaly socialistickou demokracii. Debata o samosprávě současně nepředstavovala v československém prostředí nové téma. Jak upozornil Karel Kovanda při analýze diskusí kolem této problematiky šedesátých let,⁷⁸ otázky dělnických rad byly diskutovány již po druhé světové válce. Podobně pod vlivem bolševické revoluce spatřovala po roce 1918 řada českých intelektuálů naději v přímou demokracii založenou na sovětech.⁷⁹

Na Západě nebyly trockistické a maoistické inspirace neobvyklé i mimo radikální studentské prostředí. Petr Kužel připomíná, že nadšení pro maoismus sdílela v šedesátých letech řada francouzských intelektuálů jako Louis Althusser, Jean-Paul Sartre, Alain Badiou, Michel Foucault, Jacques Rancière a další.⁸⁰ V kontextu východního bloku měl bezesporu k Bondyho představám nejbližší *Otevřený dopis* Jacka Kurońe a Karola Modzelewského. Tento text byl také mezi kritiky československého státního socialismu na konci šedesátých let nejvlivnější (odkazy na něj vedle Bondyho nalezneme jak u Uhla, tak nepřímě i u Bartoška). Oproti Bondyho textům sice byla tato analýza založena na přístupu odvozeném od kombinace Marxova

nost revoluce atd.) výrazně blížil Bondyho hodnocením, respektive náhledům tehdejší evropské radikální levice. Oproti výše rozebíraným analýzám zde byl zároveň značný prostor věnován specifikům českého vývoje.

⁷⁷ Bondy, E., *Dělnické samosprávy*, s. 367.

⁷⁸ Kovanda, K., *Zápas o podnikové rady pracujících 1968–1969*, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 2014.

⁷⁹ Viz Dalberg, D. M., *Demokratie als Entwicklungsmodell*. Zdeněk Nejedlýs Demokratietheorie in den Zwanzigerjahren des 20. Jahrhunderts, *Práce z dějin Akademie věd* 6, 2014, 1, s. 1–19.

⁸⁰ Kužel, P., *Politické myšlení Eгона Bondyho*, s. 27.

Kapitálu (druhá kapitola například nesla název „Mzda, nadprodukt, vlastnictví“) a Trockého kritiky Sovětského svazu, programatická osa stati nicméně oscilovala kolem antibyrokratické revoluce ve východní Evropě ve prospěch skutečně demokratické kontroly výrobních prostředků založených na pluralitě dělnických programů a na dělnických radách.

Jakkoliv, a to je nutno ještě jednou zopakovat, se v případě Názorového sdružení levice jednalo o poměrně marginální skupinu (ne nepodobnou radikálně levicovým uskupením v postsocialistické éře), jejíž vliv a působnost nelze přeceňovat, výše zmíněné Bondyho texty jsou v kontextu československých intelektuálních dějin důležité hned z několika ohledů. Ukazují, že vedle radikálně demokratických reformně komunistických intelektuálů Bartoškova, Kalivodova a Kosíkova typu, podrobujících kritice základní teze oficiálního reformního programu KSČ, zde existovaly skupiny, jejichž přístup k reformě prováděné shora byl ještě rezervovanější a kritičtější. Zároveň je nutno říci, že ze všech podobných společensko-analytických pojednání vzniklých v dynamické atmosféře československého roku 1968 obsahovaly Bondyho texty (jak „Stanovisko“, tak především „Dělnické samosprávy a revoluční strana“) poměrně propracovanou představu o stavu, jakého má být dosaženo. Důraz na radikální přetvoření Komunistické strany Československa do vzájemně rovnocenné dvoustupňové podoby horizontálního typu byla v podobně konkretizované míře poměrně ojedinělá. Oba texty tak jednoduše nabourávají představu prosazovanou „osmašedesátnickou historiografií“ o semknuté společnosti jednotně podporující reformní program coby jedinou společenskou alternativu; společenská a ideová diverzita roku 1968 byla, zdá se, mnohem větší, než historici doposud přiznávali.

Zatímco se ovšem kluby jako KAN jednoznačně nevyhraňovaly (dílem si jeho členové nebyli jisti, zda jim jde o obnovení parlamentní demokracie včetně restaurace kapitalismu, a dílem nemohli podobné úvahy artikulovat) a ideově se spíše hlásily k minulosti (prvorepublikové uspořádání), Bondyho vize směřovaly do budoucnosti, která má teprve být vytvořena. Jakkoliv se mohou z dnešního pohledu jeho revoluční projekce zdát utopické, odkrývají důležitý rozměr tehdejšího

myšlenkového pohybu a dovolují jejich autora zařadit do kontextu západních i východních revolučních intelektuálů. Byť společenské analýzy tohoto typu ztrácely v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let na síle jak na Západě, tak na Východě, kde čím dál vlivnější postavení zaujímala lidskoprávní agenda, jsou pevnou součástí českých i evropských intelektuálních dějin, která by neměla být přehlížena.